

Erdősi Péter

Az Udvar és a Nemzet

*Egy kutatás kérdései**

A PROBLÉMA MEGHATÁROZÁSA – AZ UDVAR TÉMÁJA A NACIONALIZMUS KORÁBAN

A tanulmány címében az udvar és a nemzet szavak nagybetűkkel szerepelnek, amivel azt szeretném jelezni, hogy két *problémacsomó* összekötésével próbálkozom: ez a kísérlet elsősorban kérdésfelvetést, historiográfiai tájékozódást jelent e helyen. Munkám empirikus részében a magyar királyi, illetve az erdélyi fejedelmi udvar – a középkori Buda és a kora újkori Gyulafehérvár – kapcsán a 19. századi történetírásban és emlékezetben létrejött képzetekkel szeretnék foglalkozni.

Mennyire lehet azonban érdekes az Udvar vizsgálata a Nemzet tanulmányozása szempontjából? Első látásra úgy tűnhet, a két probléma összekapcsolása csekély relevanciával bír. Az uralkodói udvarok nagy korszaka az Ancien Régime, míg a modern nemzetnek a premodern/preindusztriális korban jobbra csak előzményei mutathatók ki. És fordítva, mire létrejön a modern nemzet, az uralkodói udvarok vagy eltűnnek, vagy ahogy a francia esetben is látható, a korábbihoz képest szerény lesz az állami élet megszervezésében játszott szerepük.

A *Les lieux de mémoire*-sorozat *Les France* című részében, ahol a szerzők bemutatják azon „társadalmi szerveződési formákat”, amelyek francia tradícióként – avagy a társadalmi emlékezetnek a jelenkorra nehezedő „archetípusaiként” – értelmezhetők, Jacques Revel írt tanulmányt a Napkirály udvaráról. Konklúziójában megállapítja, hogy az udvari világ története nem szakadt meg az abszolút monarchia bukásával: míg távolodik ez a világ, és mindinkább nehezen érthető kuriozitásnak látszik, a demokratikus társadalmakat szakadék választja el tőle, azok mégis az udvari élet emlékeinek bővületében élnek. A 20. században a francia köztársasági elnökök személyi politikájában és önbemutatásában mintha vissza-visszatérne a királyok által kidolgozott minta: reprezentálódik a hatalom egykori reprezentációja.¹ Ha ezek szerint még a 20. században is lehetséges kimutatni valamit az udvari világ továbbéléséből, talán érdemes a 19. századra visszatekintenünk. A nemzet témájához kissé közelebb lépve idézzük fel a Hobsbawm-Ranger-féle programadó 1983-as kötet, a *The Invention of tradition* egyik szövegét, amely éppen azzal foglalkozott, hogy az 1820-as évektől az 1970-es évekig terjedő hosszú időtartam alatt a brit királyi ceremóniákat miként

* Jelen tanulmány az OTKA által támogatott, NI69207. számú *A 19. századi magyar nemzetépítés elemeinek átértékelése új szempontok alapján* címet viselő kutatási program keretében készült.

¹ Revel 1992: 179–186.

igazították át – vagy hogyan teremtettek új szertartásokat –, és hogyan alkalmazták a részben újonnan kitalált tradíciók ősi voltának képzetét a politikai stabilitás benyomásának fenntartása érdekében.²

Ám az efféle észrevételek ellenére is az az általános helyzet, hogy az udvar témája elsősorban a középkoraszok, a kora újkorosok vadászterülete maradt. E korszakok udvarainak kutatásában Norbert Elias két alapvető műve, *A civilizáció folyamata* és *Az udvari társadalom*³ felmérhetetlen jelentőségű inspiratív hatása érvényesült. Bár az 1970-es évekre újrafelfedezett eliasi művekben a század utolsó harmadának embere a nyugati civilizáció és az állam szociogenezisére pillanthatott rá, s ez a tekintet hangsúlyosan a modernitás tapasztalatának birtokában kereste a két probléma történelmi előzményeit, a történészek, akik az 1980-as évektől Elias nyomán, az ő kérdéseit a gyakorlati munkában érvényesítve az udvarkutatásnak új értelmet adtak, a 18. századnál feljebb, a modern kor felé nemigen jöttek az időben, és az sem volt jellemző, hogy a nemzet problematikájával összekötötték volna alaposan kutatott témájukat. Pedig éppen ekkorra, az 1980-as évekre – a megélnékülő udvarkutatással egyidejűleg – jelentek meg a nacionalizmuselméletek is. Utólag persze jól látható, hogy az állam és a civilizáció fejlődésének eliasi problematikája összetartozik a nemzet és a nacionalizmus kialakulásának kérdésirányával, de a nacionalizmuselméletek kihívása az 1980-as években talán még túl friss lehetett ahhoz, hogy az udvarkutatásra a marginálisnál nagyobb hatást gyakoroljon. Ha az ember most, a 2000-es évek elején próbálja összecsomózni ezt a két problémát, arra eszmélhet, mennyire a nyolcvanas évek vizeiben gázol maga is, és arra, hogy ilyen értelemben szinte már régimódi.

Mindazonáltal már a nyolcvanas években is akadt olyan törekvés, amely az udvarkutatás kronológiai ketrecéből kiutat mutatott, méghozzá Olaszországban, ahol ekkor egy új intézmény, a Centro Studi Europe delle Corti, az „udvarok Európájának” kutatására szerveződött központ konferencia- és könyvsorozat által biztosított fórumot a témával foglalkozóknak. A központ ugyanis, mely rövid idő alatt túljutott fennállásának első húsz kötetén, 1983-ban – Anderson és Gellner fő műveinek megjelenésével egyidejűleg – kimondottan annak a kérdésnek szentelte a huszonegyediket, hogy a 19–20. századi itáliai historiográfiában és kultúrában milyen képzetek éltek a múltbeli udvarokról, s ezek a vizsgált korszak politikai eszméivel (így az olasz egység megteremtésével), társadalmi átalakulásával miként függtek össze. Itt egy olyan tanulmány is napvilágot látott, amely a Német-római Birodalom megszűnté és az I. világháború vége közötti időben vizsgálta a bécsi udvar politikai és reprezentációs funkcióit, kiemelve az ancien régime-beli, Elias által elemzett udvartípustól való eltéréseket, a korszak új fejleményeit. A „tömegtársadalom” és a nemzet is megjelent a szerző, Marco Meriggi horizontján – az általa felvázolt modellre érdemes később még visszatérni.⁴

² Cannadine 2007.

³ Elias 2004, 2005.

⁴ Meriggi 1983.

Korántsem meglepő, hogy az említett olasz udvarkutató centrum saját tematikáját a közelmúltban a nemzeti identitással bővítette ki.⁵ Ez a 2000-es években már evidensnek hat, de az udvar – mint a leendő nemzetek vagy épp a birodalmi formációk politikai keretét biztosító államok központi hatalmi és reprezentációs szerve – elvileg már a nyolcvanas években sem lehetett volna idegen terep a nemzet- és nacionalizmuskutató számára. Benedict Anderson a nacionalizmus általa bemutatott változatai közé azt a típust is felvette, amikor a soknemzetiségű birodalmak felett uralkodó dinasztiák, Európa e legrangosabb kozmopolitái, „honosították” magukat, azt, ahogy például a Romanovok oroszok lettek. Ennek során a dinasztiák eszköze az úgynevezett „hivatali nacionalizmus” volt, amellyel „a nemzet rövid és feszes bőrért próbálták a birodalom hatalmas testére ráhúzni.” Anderson egyébként könyvének ezen a helyén foglalkozik a legtöbbit a 19. századi Magyarországgal, de számunkra itt nem is annyira a Jászi, Grünwald Béla és Ignóty nyomán megfogalmazott vázlatos eszmefuttatásai a legérdekesebbek,⁶ hanem a nemzeti ideológia és a birodalmi államszervezés összefüggése, illetve az ebből adódó kérdés: a nacionalizmus korában milyen hatalmi technikákat érvényesített, milyen reprezentációs funkciókat gyakorolt az „önhonosító” dinasztiák udvara, a nemzeti és birodalmi célok kettős vonatkoztatási rendszerében?

Ezzel már valóban a 19–20. századi bécsi udvar közelében járunk, és vizszoztérhetünk az 1983-as olasz kötetben kidolgozott tézishez. Marco Meriggi ott kifejti, hogy a francia abszolutista udvarhoz képest, amely Elias elemzése szerint a nemességet magához vonzotta, aranykalitkába zárta és ezzel lefegyverezte, a 19–20. századi bécsi udvar már nem ezekkel a hatalmi technikákkal járul hozzá az állam építéséhez: az egyéb bürokratikus szervek által véghezvitt államépítéssel párhuzamosan éppenséggel kihelyezi címzetes udvaroncainak tömegét az állam egymástól akár legtávolabbi pontjaira is (vajon nem ugyanarról a folyamatról van-e itt szó, amiről Anderson írt a „hivatali nacionalizmus” tisztviselőinek birodalmi karrierje kapcsán?). A bécsi udvar nem annyira önmagát tette a hatalom reprezentációjának legfontosabb színterévé, miként a „centripetális” vonzerőt gyakorló francia abszolutista előzménye, hanem „centrifugális” mozgásokat működtetve, megsokszorozta önmagát a birodalom főbb városaiban: íme, ez lehetne a Habsburg-birodalom reprezentatív állami építkezéseinek magyarázata. Ami pedig a civilizációt illeti: az udvar, amely az abszolutizmus korszakában önmagán belül állított fel szinte követhetetlenül magas civilizációs elvárásokat az ott élőkkel és a kívülállókkal szemben – amely elvárások a polgárság számára végül mégis imitálhatókká váltak –, most megnyílik a külső nyomás, a külső minták előtt: ez lenne tetten érhető I. Ferenc állítólagos bécsiességében, vagy abban, ahogy a megszelídített és udvaronccá csiszolt lovag után most feltűnik az egyenruhás katona figurája, különösen Ferenc József uralkodói alakja, a birodalom hadseregének élő szimbólumaként. Íme, az udvar, a „tömegtársadalom”,

⁵ Quondam – Rizzo 2005.

⁶ Anderson 2006: 78–98, itt különösen: 80.

a polgárság és a hadsereg külső nyomása alatt: szemléletes és elgondolkodtató vázlat, még ha a „tömegtársadalom” kifejezésben, ebben a szociológiai szempontból nehezen tartható fogalomban érezzük is, hogy az csupán metafora, amely az abszolút uralkodók és az udvari arisztokrácia korával szemben az ipari forradalom utáni kor lényegét próbálja megragadni.

A KUTATÁS KÉT KÉRDÉSE

Mindebből vajon mi következik az itt vázolandó kutatási tervre nézve? Előre kell bocsátani, hogy az udvarkutatás külföldi irányairól elmondottak Magyarországon is érvényesek annyiban, hogy a történész szakma (vagy, interdiszciplináris témáról lévén szó, az egyéb történeti stúdiumok is) már a nyolcvanas években reagáltak az új trendre, de azóta is a közép- és kora újkori udvarok vizsgálata áll előtérben, ahogy azt az 1987-ben kiadott *Magyar reneszánsz udvari kultúra* című kötet és az újabb eredményekről képet adó 2005-ös *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században* című válogatás is jelzi.⁷ Bár tudomásom van a 18–19. századi magyar királyi udvarral foglalkozó fontos tanulmányokról, olyan munkát nem ismerek, amely kimondottan a nemzet problematikáját helyezte volna az udvar elemzésének középpontjába.⁸

A 16–17. századi erdélyi udvarral foglalkozva, a rá vonatkozó 19–20. századi szövegek historiográfiai tükrében kezdtem megismerkedni azzal, milyen eszmék formálhatták ebben az időben a korábbi századok magyarországi udvarairól alkotott képet. Ezt a témát Magyarországon még nem vetették fel olyan határozottan és céltudatosan, ahogy azt a már említett olasz kötet szerzői tették, de rendelkezésre áll egy áttekintés R. Várkonyi Ágnestől, aki kiemeli, hogy a 19. század utolsó harmadában – ekkor jelent meg Radvánszky Béla nagy anyaggyűjtése és korai összefoglalása⁹ – a pozitivista történelemszemlélet hatására az udvar műveltségfejlesztő szerepét hangsúlyozták a kutatók. Thaly Kálmán műveiben aztán a pompázatosra festett magyar „udvarkép hozzájárult a hamis és torz nemzetképzet kialakulásához.” Sőt Thaly egyenesen „a költői fantáziájában élő »nemzeti udvar« képét vetítette vissza és dicsérte.”¹⁰

Az idegen és a saját udvari kultúra ellentétének képzete megjelenik abban a retorikában is, amelyet Csánki Dezső alkalmaz a Mátyás király udvarának felépítéséről, művelődéséről szóló alapos tanulmányában: „eleinte magyarosabb az udvar, de egyszersmind szűkebb a látköre. Fokonkint táru a cseh háborúk

⁷ R. Várkonyi (szerk.) 1987; G. Etényi – Horn (szerk.) 2005.

⁸ Kelényi 2005; a budai királyi palotáról rendezett konferencia több előadása: F. Dózsa – Szvoboda Dománszky (szerk.) 2001; az udvartartás dualista jellegű átalakítására, egy külön magyar udvartartás létrehozatalára irányuló követelésekkel és elutasításukkal, illetve az e téren tett szimbolikus engedményekkel is foglalkozik egy tágabb kutatáson belüli résztéma, a bálók és fogadások kapcsán: Vér 2009.

⁹ Radvánszky 1986.

¹⁰ R. Várkonyi 2005: 61–64.

beköszöntével; de egyszersmind vesz is magyaros jellegéből. Divatos európai, később kivált olasz szokásokat vesz fel – életmódban, külsőségekben. Műveltebbé és finomabbá is lesz, midőn a classicus műveltség tanyát üt benne. De azért idegen emberek, idegen szokások és idegen műveltség mindvégig megérik ellenálló és átalakító erejét, melynek még a királyné is hódolni kénytelen.”¹¹ II. Lajos kíséretében pedig Főgel József az udvartartás azon személyiségeivel kívánja szembeíteni olvasóit, akik „Mohács alá vitték a koronás gyermeket, a kik a párharcokban elvakulva, a császár és a szultán csatapiaczává tették a Duna – Tisza mentét”, miközben: „Üres fogalommal vált tisztelet, becsület, önzetlenség, hazaszereget. Kiveszett a közszellem a politikai széthúzásban. Eltűntek az alkotó eszmék.”¹²

Ezek a 19. századi történetesszövegek azonban várhatóan egy ponton túl meglehetősen kiszámíthatóak, sematikusak lesznek, és elemzésük akkor lehet igazán csak érdekes, ha háttérükben megjelennek azok a korabeli nézetek, amelyek a 19. századi Habsburg-udvarról és a magyar nemzethez fűződő viszonyáról szólnak. Hiszen a történetési szövegek elemzése nélkül légüres térbe kerülne. Akik 1918 előtt írnak, azok számára az udvari kultúra még létező, kortárs tapasztalat, és nehéz elképzelni, hogy kivonhatták volna magukat ennek hatása alól. Nemcsak a klasszikus kuruc–labanc ellentétpárnak, hanem akár annak a bírálóknak a hatása alól is, amely a modern Bécs művészeihez, íróihoz fűződő „kulturális túltermelést” „az arisztokratikus birodalom gögös mozdíthatatlanságával” állította szembe.¹³ Természetesen a 19. századi udvarról és a múltbeliekről alkotott vélemények áthallásai ígérkeznek a legérdekesebbeknek a kutatás során.

A diskurzusok társadalmi-politikai áthallásai már átvezetnek egy tágabb problémához, a Habsburg-uralkodók bécsi és budai udvarának elemzéséhez. Ahhoz, hogy a nemzetek korában, a 19. században miként működik és kommunikál tovább a kora újkorból fennmaradt hatalmi és reprezentációs intézmény, az udvar, ahol a királykoronázások bankettjeinek ceremóniái 1916-ig követhetők végig,¹⁴ de ahol a fiatal Ferenc József megrökönyödést kelt, amikor a palotában hallatlan dolgot művelve szivarra gyűjt.¹⁵ Kutatható ez a kérdés abban a budapesti városi miliőben, amelyről Porzó (Ágai Adolf) a 19. század derekától a századfordulóig eltelt időt átfogó *Utazás Pestről – Budapestre* című visszatekintésében elmondhatja, hogy gyermekként többször is tanúja volt, amint a budai Várban lakó József nádor kikocsizott a ligetbe a leányával, akivel a fiú olykor egy-egy pillantást is válthatott.¹⁶ Ott, ahol József nádor haláláról Kossuth Lajos gyászbeszédében azt állíthatja, hogy utolsó pillanataiban a palota ablakából Pest városára kívánt lepillantani¹⁷; ott, ahol a *Vasárnapi Újság* társasági hírei között fel-felbukkannak az

¹¹ Csánki 1884: 192–193.

¹² Főgel 1917: 3.

¹³ Fejtő 1990: 120–121.

¹⁴ Pálffy 2004: 1007–1008, 1059–1063.

¹⁵ Meriggi 1983: 156.

¹⁶ Ágai 1998: 13–14.

¹⁷ Kossuth Lajos Pest megye 1847. januári közgyűlésén, József nádor halála fölött mondott beszéde: „Mondják, hogy kevéssel halála előtt magát amaz ősi királyi lak ablakához viteték,

udvari élet eseményei.¹⁸ A budai Várban, ahol egy ott lakó gyermek, Pfisterer – a későbbi Szentkuthy – Miklós tanúja IV. Károly koronázásának, és erre 1983-ban ironikusan úgy emlékezik, hogy „mindenfelé feldíszítették az egész Várnegyedet, a Szentháromság-szobor köré újabb műfa – mifa? – erkélyeket állítottak fel, balusztrádokat meg barikádokat dús barokk díszítésekkel... karddal négyfelé suhint, a korona háromszor akkora, mint a feje, a csüngők lengenek...”¹⁹

Ennek a túlságosan is tág témának azt a részét lenne érdemes megvizsgálni, hogy milyen szövegek, reprezentációk jönnek létre azon alkalmakkor²⁰, s azokon a színtereken, amikor és ahol találkoznak egymással egyfelől a nemzet, másfelől a dinasztia, az udvar képviselői, s mit üzennek egymásnak a felek ezen reprezentációk által. Ellentétben a fent említett történészszövegekkel, itt előreláthatólag nem a saját és az idegen nagyon is kiszámítható kontrasztja a leginkább érdekfeszítő, hanem az, ahogy a nemzeti és a birodalmi szempontok találkoznak egymással. Egy ilyen jellegű elemzés egyben arra is irányulhat, hogy a Habsburg-birodalom és a Magyar Királyság politikai kultúrájának dinasztikus és rendi jellegű komponensei hogyan adaptálhatók, értelmezhetők újra a régi történelmi előzményekre visszatekintő és hivatkozó, de modern értelemben újonnan létrejövő nemzet terében.

A kutatás kérdéseinek felvázolása után azonban egy olyan területre szeretném korlátozni a vizsgálódást, amely számomra első közelítésben – kora újkoros tanulmányaimból adódóan – könnyebben elérhető: hogyan formálódott a kora újkori Gyulafehérvár imázsa, az a kép, amely a 19. században, mondhatjuk, egyre fényesebb lett, annak ellenére, hogy a város sosem nyerte vissza az Erdélyi Fejedelemség idején élvezett jelentőségét. A tanulmány végén, egy rövid összehasonlítás erejéig kitérek arra, hogyan viszonyult ehhez a középkori Buda képe, azután, hogy a török kiűzését követően visszanyerte fővárosi rangját és a Habsburg-uralom alatt az elpusztult palota helyén új épült. A két, a 19. században mintegy újra felfedezendő múltbeli főváros imázsának alakulása a múlt konkrét, tapintható jeleivel, az építészeti emlékekkel, a történelmi kutatás hátterül szolgáló források őrzőhelyeivel – könyvtárral, levéltárral – összefüggésben tárgyalandó.

miszerint Pestet még egyszer lássa. És ha e végbucu pillanatában elvonult lelke előtt Pest város képe, minő volt a kor, midőn azon ablakból mint nádor először nézett le Pestre, s megtöredező szemei láták a képet, mely virító ifjúságban terült el a haldokló előtt. E nagyszerű perczben lehetetlen volt át nem rezgeni lelkét a gondolatnak, hogy a főváros eme két képében a magyar nemzet képét szemléli, minő volt, midőn ő a nádori székbe lépett, és a minő most, midőn leszáll.” Kossuth 1905: 16.

¹⁸ Például az országos kiállítás idején, az 1885 októberére tervezett udvari ünnepély kapcsán a királyi család tagjainak várható programját ismerteti „Az udvar Budapesten” című kishír, *Vásárnapi Ujság* 1885. 35. 569. Nem sokkal később a várkert építkezéseiről számol egy illusztrált írás, uo. 39. 623–624. Jókai Mór *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* előkészületeiről a várban referál Rudolf trónörökösnek, aki „szokott reggeli viseletében (koczkás polgári otthonkában)” fogadja a már reggel hétkor megjelenő író: uo. 42. 681. Az efféle sajtóhíreket vö. az 1857-es császári utazás sajtóvisszhangjával: Manhercz 2009: 58–62.

¹⁹ Szentkuthy 1988: 71–72.

²⁰ Vér 2009.

Végeredményben az esettanulmány arra ad lehetőséget, hogy felmérjük, egy udvar képe miként járul hozzá a nemzet elképzeléséhez.

AZ ERDÉLYI FEJEDELMEK UDVARÁNAK KÉPE A 19. SZÁZADBAN

Annak, hogy a fejedelmi udvar történeti képe megalkotható legyen, mindenekelőtt előfeltétele volt maga a gyulafehérvári színhely, az ott lévő emlékekkel²¹, amelyek a múlt kézzelfoghatóságát bizonyíthatták vagy annak illúzióját táplálhatták. A képet megalkotó szerzők és a befogadó közönség nemcsak Erdélyben, hanem Magyarország nyugati részén keresendő. Akárcsak a nemzeti történelem esetében, úgy a helyre vonatkozóan is szükség volt a történeti tények kutatására mint programra és praxisra, de emellett a fantáziadús elbeszélésre is, amelyek így együtt a valóság és a képzelet között elhelyezhették (vagy inkább lebegtethették) az udvar képét. Mindehhez kontextusként nemcsak a helytörténet és a nemzeti történelem kínálkozott, hanem, mint említettem, a budai udvarral kapcsolatos képzetek, sőt, a nagy európai udvarokra vonatkozó ismeretek, tapasztalatok is, amelyek megszerzésének egyik formája az erdélyiek utazása lehetett.

Kezdjük talán a legutóbb említett tényezővel. A 19. század első felének idővel emblematikussá vált nyugati-európai és észak-amerikai utazását megtevő kolozsvári értelmiségi, Bölöni Farkas Sándor 1830–31-es párizsi tartózkodása során a francia királyi udvar színtereit is megtekintette. A forradalom és Napóleon után a monarchia sok építménye már csak üres kulissza; ráadásul Bölöni különleges pillanatban érkezik, 1830-ban, amikor tanúja lehet a X. Károly bukásához vezető forradalomnak, majd a Polgárkirály hatalomra jutásának. „Elértünk Versailles-ba, az európai legszebb, legpompásabb és legnagyobb királyi kastélyba. Innen adták a tónust néhány századok alatt a francia királyok és udvara Európának a politikában, literatúrában, módiban, fényűzésben, szerelemben és ezer vétkekben. A versailles-i fényűzés, pazérlás, szerelmek és vétkek szülék a francia revolúciót, s más formát adának a világnak. [...] A kerti grádics s onnan a kinézés a vidékre és kastélyra oly valami, melynek párját ritkán látni. Üres a roppant istálló, lóiskola. Egy cseléd sincs a cselédség nagy kastélyában. Puszták a ministerek, hercegek volt lakásaik. Napoleon és az azután való királyok is, nem igen laktak itt s a nagy kastélyban, egyik sem, mintha irtóztak volna azon helyen mulatni, mely annyi tarka történeteknek volt teátruma. [...] Teli a Franciaország históriája az itt való történetekkel, anekdotákkal, de változván a világ képe már, a hely csak a bámulók helye lett, s lehetetlen el nem sóhajtani itten a világ változását és múlandóságát.”²²

Bölöni versailles-i hangulata a bámulat és a múlandóság érzése közé helyezhető, hiszen a köztársaság eljövetele az udvari élet pompás helyszíneit a letűnt

²¹ Kovács 2006: 42–46; Kovács 2007.

²² Bölöni Farkas 1984: 152–154.

múlt rekvizitumai közé veti, amelyek bár csodálatra méltók, mégsem többek a mulandóság megtestesítőinél. A mulandóság érzése – noha a bámulaté nem mindig – azokat is átjárhatta, akik Erdélyben próbálták az udvari élet emlékét tapinthatóvá tenni; s ez az érzés a történeti ismeretek hiányának fájó felismerésével párosulhatott. Ez az a pont, amelyből a történet két formálója, Kazinczy Ferenc és Kőváry László – egy Magyarországról érkező Erdély-utazó, és egy Erdélyt a nemcsak az erdélyiekkel megismertetni kívánó erdélyi – az országrészszel kapcsolatos nézetei kiindulnak. „Magyarország nem ismeri Erdélyt”, kiált Kazinczy az 1816-os utazását megörökítő *Erdélyi levelek* bevezetőjében, és szinte őt visszhangozva jelenti ki később, 1854-ben Kőváry, hogy „Erdély egy gazdag, de ismeretlen múzeum”²³. Magyarország keleti része tehát felfedezésre vár. Mindketten járnak Gyulafehérváron, és ami fontosabb, úti jegyzeteiket publikálják is. Mindkettejük jegyzeteiből az a tapasztalat szűrhető le, hogy Fehérvár alig-alig emlékeztet az egykori fejedelmi székhelyre, ugyanakkor, ha csekély is, amire a történeti kutatás támaszkodhat, mégis, vannak emlékek, amelyek megérinthe-tők, és nyomok, amelyeken el lehetne indulni.

Kazinczy útleírásában²⁴ az érkezőt meglepetés éri: a városkapunál III. Károly császár lovas szobra fogadja, de a látvány, ami odabenn elé tárul, nem igazolja vára-kozását; „pusztulásnak indult rongyos épületeket, szegény házakat, páhókká [tkp. raktárakká] fordított templomokat lát, s nem semmit, ami ama pompához ille-nék”. Az egykori fejedelmek palotája és a Batthyanaeum könyvtára, vagyis a „püs-pöki lak, a bibliotéka, Hunyadi János és sok fejedelmek hamvait őrző templom szegénységet s teljes elhagyatást mutatnak, s a piacon nem látni egyebet szállongó katonáknál, rongyos gyermekeknél”. A székesegyház azonban a maga hatalmas, megkopott épületével („szegény, de nagy, de méltóságos”) romantikusan ambiva-lens hangulatot kelt a szemlélőben: „Ez a nagy szegénység fáj a szememnek, [de] szívemnek kedves is volt, mert fájdalom érzésire készített el.”²⁵

Megérkezése után Kazinczynak első dolga, hogy belülről is megnézzze a szé-kesegyházat, és fehérvári tartózkodása végén még egyszer felkeresi. Tisztázni pró-bálja az egykori fejedelmek sírjainak hollétét, amelyek megsemmisültek az idők során, vagy helyet változtattak – mióta a katolikus egyház a 18. században vissza-kapta a fejedelmi korban protestáns kézen lévő épületet.²⁶ Ha a főtemplomban tett ismétlődő látogatása nem is nevezhető zarándoklatnak – hisz ő ezt a kifeje-zést nem használja –, a szerző egyértelművé teszi, hogy szent helyre találhat, aki oda belép: a magyar történelem profán, világi, de a vallási értelemben vett szent-ségére emlékeztető erő közelségébe kerülhet. Végigtekintve ugyanis a még meg-lévő sírokon tekintete megállapodik a Hunyadi Jánosnak, Lászlónak és az ifjabb Jánosnak tulajdonítottakon, és némi tanakodás után meggyőzi magát, hogy az a tumba, amit (ma már tudjuk, tévesen) a törökverő Hunyadiénak tekintenek,

²³ Kazinczy 2008: 5; Kőváry 1892: 1.

²⁴ Kazinczy 2008: 145–153.

²⁵ Kazinczy 2008: 145–146.

²⁶ Szabó 2008: 186–187.

valóban az övé. „Most üres mind a három kő. Vad kezek szórák el a nemzet szentjeinek hamvaikat”.²⁷

Az üres sír jelenléte, amelynek képzete felidézhetné akár Krisztus halálát és feltámadását, ezúttal egy különös magánrituáléra ad lehetőséget. Amikor másodszor keresi fel a templomot, Kazinczy azzal az erővel próbál kapcsolatban kerülni, amely, úgy véli, Hunyadi János sírkövéből – nem a holttestből, hiszen az nincs ott, hanem az azt egykor körülvevő burokból – árad. „Még egyszer betértem a templomba, megállottam a Martinuzzi kövén, s órát és jeggyűrűmet rátevém a vajda sírkövére, hogy azáltal szenteltetést vegyenek, s ezt gyermekeimnek jegyzém fel itt. Menjen által érzésem minden maradékimra!”²⁸ Az óra és a jeggyűrű – a személyes időt mérő, de talán a történelem idejének dimenzióit is jelző eszköz, és a család vonalát jelképező gyűrű – tehát a sírkövel, miként ereklyével érintkezve részesül a szentségből, s mivel a két tárgy az utódokra hagyható, a hős üres tumbája fölötti egyéni meditáció élménye is a leszármazottakra örökíthető, akárcsak a feljegyzés, mely nyomdába kerülve az olvasóközönség számára is elérhetővé teszi az átélteket.

Ne feledjük, Kazinczy e rítust protestánsként gyakorolja, a gyulafehérvári katolikus egyház feje éppen csak feltűnik leírásában, és akkor is inkább előnytelen megvilágításban: „a püspököt, mostani primását hazánknak”, az oltár mellett látja Kazinczy, „s annyi kenetséggel, ahogy papot soha nem elég. Csak akkor tevém udvarlásomat nála, midőn a bibliotékát már két ízben megtekintettem.” A megemlékezés mindazonáltal nem felekezethez kötött, és az is kétségtelen, az utazó irodalmár szempontjából a könyvtár megismerése fontosabb, mint a katolikus hierarchia képviselője előtti tisztelgés. A katolikusok egykori püspöke, Battyhány Ignác azonban a bibliotéka egykori alapítójaként, a műveltség gyarapításával kiérdemli Kazinczy dicséretét: „Batthyáynak nagy árnyéka előtt áldva hódol minden magyar, mint a Bruckenthalé s Teleki Sámuelé előtt.”²⁹ Részben Battyháynak köszönhető, hogy a város, minden szegénységével együtt, mégiscsak alkalmas hely a történeti kutatásra. A könyvtár látogatását a múlt iránt érdeklődő nem hagyhatja ki gyulafehérvári programjából, és a káptalani levéltárat is érdemes felkeresnie. Így nemcsak az emlékezés rítusára nyílik alkalom, hanem a történetkutató munka lehetősége is feltűnik Kazinczy-nak, de az kimarad az útirajzból, hogy vajon a fejedelmi kor emlékeinek feltárása mennyire remélhető: inkább egy 16. század eleji zsolttároskönyv – mint régi nyelvemlék – és az újabb idők tanúi, a „Múzeum Napoleon” kötetének meglétének örvend. Végeredményben úgy tűnik, hogy nem a fejedelemség ideje a legfontosabb történelmi referencia Gyulafehérvár neves vendége számára, hanem az azt megelőző kor: ha foglalatosságot is a fejedelmi sírok helyének kérdésével, „szenteltetés”-t mégis a Hunyadiéknak vélt sírkőről vett. Az egykori uralkodók palotája iránt, amely

²⁷ Kazinczy 2008: 146.

²⁸ Kazinczy 2008: 153. Ugyanott a templomból való kilépés pillanatáról: „Isten hozzád, szent hely; mondám magamban, midőn végpillanatot veték a templomra; Isten hozzád!”

²⁹ Kazinczy 2008: 153.

most „püspöki régi és díszetlen lak”, sem mutat különösebb érdeklődést annál, mint hogy megjegyzi, „valaha talán itt laktak a fejedelmek”. Nagyon messze van még az az idő, amikor a palota a magyar reneszánsz építészet emlékeként lesz említendő. „Szegénység”, „méltóság”, „fájdalom” és „szenteltetés”: mindez első sorban az ország középkori történelméhez kötődik.

Jó négy évtizeddel később, Kőváry László útirajzában³⁰ is ahhoz hasonló benyomások érik az érkezőt, mint amilyenek Kazinczy utazóját fogadták. Az ember rázós úton, egy nevét meghazudtolóan lassú „gyorsszekéren” jut a városba, amelynek osztrák katonaság felügyelte központjában kevesen lagnak, utcái – „tán a hideg miatt” – néptelenek. Azok a történelmi épületek, amelyek a fejedelmi múltra emlékeztethetnének – a székesegyház és a palota – most inkább az 1848–49-ban történt megrongálódásuk és azt követő renoválásuk miatt említendő. A történelmi szentség érzése, amely Kazinczyt az állítólagos Hunyadi-sírköveknél fogta el, Kőváryn az úgynevezett „Kapisztrán-kápolna”, vagyis szintén egy 15. századra datálható emlék szomorú sorsa miatt lesz úrrá: „Porladoz [...] a kis, de szent emlékü Kapisztrán-kápolna is [...] minek majd törhetetlen falát, ki tudja miért, de le kelle szedetni, s egy hazai ősemlektől, egy négyszázados szent ereklyétől, a magyar s keresztény szabadság imahelyétől megfosztatánk.”

Valójában a por lehetne a fehérvári tudósítás központi metaforája, hiszen a könyvtár, a káptalani levéltár pusztán adottság a történelmi kutatások számára, s lehet bármily oadaadó e téren az a néhány ember, akiket a társas és a tudományos élet korlátozottsága ellenére Kőváry, akárcsak korábban Kazinczy, mégiscsak meglel, a hely mégis a periférián marad. Miért nem viszik inkább Kolozsvárra a gyulafehérvári könyvtárat, hogy ne kellene ide vándorolni, vélekedik Kőváry szivarra gyújtva a fűtetlen olvasószobában. S míg a káptalani levéltár történelmi kincsesládába, mint mondja, először neki engednek betekintést, mert „az ősiség kérdése miatt pornak kelle eddig fedeznie, nehogy a családi érdekek ellen belőle fegyvert szerezessen valaki”, erdélyi szinten sem jobb a helyzet a történelmi kutatásokra nézve, mint itt: „por lepi könyvtáraink több részeit is, magunk miatt, nem tilalomból, hanem por lepi, mert szegény hazánkban a tudományt szomjúhozó főknék kenyér után kell fáradniok.”

A két útbeszámoló alapján felvethető, hogy a fejedelmi múlt szemmel látható, tapintható legfontosabb emlékei jelöletlenek maradtak a 19. század első felének Gyulafehérvárján: csak az ismeri fel őket illetően mivoltukban, aki a történetüket eleve ismeri. Érthető, ha a protestáns fejedelmek korának emlékezetét sem a várban berendezkedő osztrák katonaság, sem a palotájukban lakó katolikus püspökség nem tartotta előmozdítandónak; az utóbbi ráadásul régi jogon birtokolta azt, hiszen a fejedelemség létrejötte előtt az erdélyi püspököké volt. A műemlékvédelem, amely az épületeket történelmi rangjuk szerint emelhetné ki, még csak most van bontakozóban, egyébiránt központi, bécsi irányítással, és éppen Kőváry közreműködésével. A két látogató megjegyzései szerint a nemzeti

³⁰ Kőváry 1984.

történelem szentségének érzése nem is annyira a fejedelemség, mint inkább a Hunyadiak korának dicsőségéből táplálkozik.

Ezek az útirajzok azonban némiképp félrevezetőek lehetnek. Ha a konkrét gyulafehérvári tér nem is volt a legalkalmasabb a 16–17. századi erdélyi uralkodók emlékezetének megjelenítésére, erre alkalom nyílt a történelmi könyvek lapjain, és épp Kőváry volt az a személyiség, aki élen járt a fejedelemség gyulafehérvári emlékeinek a nemzeti történelem szellemében való értékelésében. *Erdély régiségei és történelmi emlékei* című munkájában, amely 1852-es megjelenése után új kiadást is megért a század utolsó évtizedében, a székesegyházzal kapcsolatos legfontosabb történelmi események bevezetésül kijelenti, hogy „ez volt temetkezője, hogy úgy szóljak, walhallája Erdély legnagyobb férfainak; itt folytak le a nemzeti fejdelmek alatt az országgyűlések, a fejdelmek beigtatásának és temetkezésének ünnepélyei”. Magáról a városról szólva pedig annak az ambivalens érzésnek ad hangot, amelyet már Kazinczy is megfogalmazott, mert temető maga a város is. „Sok az öröm, de sok a fájdalom is, melylyel e hely a honfi szívét eltölti. Mint régi nagyságunk temetője: áll Fejérvár a gondolkodó képzeletében. Ki Erdély múltját nem ismeri, s nem tudja, hogy Fejérvár nyolcz század óta a catholikus püspökség székhelye, hogy a vajdák korában zászlós urasági központ vala, hogy másfél századig mint fejdelmi szék- és főváros díszlett, – s feledi a sok fényt, pompát, mi annyi századon át itt lezajlott: nem fogja érteni, ha valaki köveit tapodva, tán elsohajtja a költővel: »Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?»³¹

Kazinczy egykori kis magánrítusa idővel a nemzeti múltra való emlékezés közösségi rítusként él tovább: idézett művében Kőváry fontosnak látja megjegyezni, hogy Haynald Lajos katolikus püspök 1856-ban, Hunyadi János halálának négyszázadik évfordulóján ünnepélyt rendezett a hős emlékére a templomban, ahol, „a mily nemes volt a gondolat, a városi polgárság ép oly kegyelettel álltta körül a nagy hős virágborított síremlékét”, s ahol „különös figyelem s nemzeties kegyelet tárgyai a templomban álló emlékek ma is”.³² A város jelentőségét értő közönség természetesen sokkal tágabb lehet a város polgárainak körénél. Ha ugyanis a várost a maga jelentőségében azok tudják értékelni, akik, mint Kőváry írja, ismerik a történelmét és tudatában vannak a nemzeti nagyság mulandóságával való összefüggésének – amely a sajátos, örömet fájdalommal vegyítő érzés kulcsa –, akkor bizonyára azok is felzárkózhatnak a dicsőség emlékére és a fájdalomon osztozók sorához, akik ott esetleg nem is jártak – tegyük hozzá, nem látták régi pompájához aligha mérhető realitásait –, de olvasmányaikból tudnak róla. Jókai regényéből, az *Erdély aranykorából* ilyen benyomást kaphattak a régi fényről: „Ahol most a püspöki lak van, ott a János Zsigmond által megújított fejedelmi palota állott; teremei márvánnyal kirakva, falai csaták képeivel befestve. A nagy terem, melyben az országgyűlések szoktak tartatni, színes márványból épült korlátokkal volt körülzárva. Körül a falakon vajdák

³¹ Kőváry 1892: 275, 67.

³² Kőváry 1892: 282.

és fejedelmek arcképei, trófeumok között; elől a trón, bíborral redőzve, háta mögött zászlók-, paizsok- és buzogányokból összerakott diadalsátor.” Egy másik jelenet, ahol Jókai hosszasan időzik a Kemény János lakomáján felszolgált ételek látványánál, arról tanúskodik, hogy „a természet minden országa ide van parancsolva az emberek ínyeit csiklandani”. A nagyszerű fejedelmi étkezés a szó szoros értelmében nem ismer határokat, a korabeli világ legkülönlegesebb étkei mind oda kerülnek, a francia szakácművészet remekeitől kezdve a tengeri lényeken és az ind gyümölcsökön át a lengyel pálinkákig. A hazai és külföldi borokat többek közt „pompás velencei metszett és színezett kristályüvegekben” szolgálják fel, és az étkek között akad olyan, amelynek „magyar ember a nevét sem tudja”.³³

A Gyulafehérvár-kép alakulásáról készített vázlatot érdemes két történész szavaival zárni, amelyek a századfordulón, illetve az első világháború előtt hangzanak el, és azt jelzik, hogy a nemzeti önállóság eszménye, az alkotmányosság és a szabadelvű politika egyaránt olyan hívószavak lehettek, amelyek az Erdélyi Fejedelemség történetének megalkotása során Gyulafehérvárnak a történelmi tudatban megjelenő szimbolikájához is hozzájárultak. Veress Endre 1901-es, Izabella királynőről készített életrajza a hősnőnek a gyulafehérvári székesegyházban felállított márványszarkofágjának képével zárul: „De Magyarország utolsó nemzeti királya özvegyének és Erdély első fejedelmének emlékét nemcsak az a műremek őrzi, hanem a történelem is, mely feljegyezte, hogy ez alkotmányos kis ország haladása, szabad szellemű fejlődése az ő szabadelvű kormánya alatt és idejében indult meg.”³⁴

Szádeczky Béla, aki a fejedelemség kései korszakát, az Apafi-kort vizsgálva készít Csánki és Fögel Mohács előtti udvarokról írt kötetekre emlékeztető tanulmányt, érthető módon nem is a témájául szolgáló, gyakran hanyatlásként értelmezett kései korra, hanem a fejedelemség 16. századi létrejöttére nézve fogalmazta meg, mi volt a gyulafehérvári udvar szerepe a nemzeti történelmen belül. Azzal, hogy János Zsigmond, „az utolsó nemzeti király fia, az első erdélyi fejedelem e város falai között fejedelmi székhelyét megtalálta, Gyulafejérvár lett s másfél évszázadon át marad az önálló Erdély politikai és társadalmi életének központja. [...] Gyulafejérvár a magyar nemzetnek az ősi székváros falai közül kiszorult házi isteneit fogadta falai közé s az önálló fejedelemséggé különvált Erdély másfél századon át maradt a magyar nemzeti eszmének intézményeiben, egész politikai és társadalmi életében letéteményese, ápolója.” Ahogy Kőváry számára, úgy Szádeczky számára is eldöntött kérdés, hogy a fejedelmek nemzeti uralkodók voltak; ahogy ők a királyok örökösei, a magyarság állami fennmaradása gondolatának megszemélyesítői, úgy az Erdélyi Fejedelemség a Magyar Királyság folytatója, Gyulafehérvár pedig Buda „házi isteneinek”, géniuszainak új otthona.³⁵

A dualista rendszer bukása után, a két világháború közt a Béccsel való szembenállás történeti konzekvenciái kimondottá válnak egy, a Domanovszky-féle

³³ Jókai 2001: I. 41, II. 74.

³⁴ Veress 1901: 486.

³⁵ Szádeczky 1913: 3.

művelődéstörténetbe írt tanulmányban: Vác Elemér élesen szembeállítja a Habsburg-királyok bécsi udvarát a gyulafehérvárral, az erdélyi fejedelmekével. A bécsi „mindennek volt nevezhető, csak magyar királyi udvarnak, a magyar szellemet kifejezőnek nem”, ott „az élet széteső, mozaikszerű és hideg s a társaság, a környezet, az udvar pedig nemzetközi volt”; Erdélyben viszont, ahol az uralkodók nemzeti államot teremtettek, ennek megfelelően udvaruk „a nemzeti életszemlélet kialakításában vitt szerep tekintetében pótolta, sőt sokszor felül is múlta a korábbi magyar királyi udvart.” Ebben a historiográfiai sémában nem nehéz felfedezni a Habsburgoknak a magyar történelemben játszott szerepével vagy egyenesen a nemrég letűnt dualista rendszer kompromisszumaival szembeni fenntartásokat. A nemzeti történelem (a politika- és művelődéstörténet) valós és szimbolikus középpontjának tekintett hely, a nemzeti udvar Moháccsal eltűnik, s míg a bécsi idegen marad, nem léphet helyére, a *hiányt* a gyulafehérvári tölti be.³⁶

KITEKINTÉS ÉS ÖSSZEGZÉS

Gyulafehérvár a nemzeti Buda örököse, és az idegen Bécs nemzeti riválisa: ebben a tömör formulában lehetne összegezni a fejedelemség-korabeli udvar funkcióját a nemzeti történetírásban és képzeletvilágban. Az erdélyi udvar képének 19. századi formálódását a későbbiekben e két referenciával, Béccsel mint a Habsburg-császárok és -királyok székhelyével, illetve Budával mint egyrészt a Magyar Királyság uralkodóinak múltbeli központjával, másrészt mint a Habsburg-házból való magyar királyok által a török kiűzésétől az I. világháborúig fenntartott, látogatott helyszínnel összefüggésben érdemes vizsgálni. Ha a Gyulafehérvárról elmondottakat már most összevetjük néhány ponton Buda esetével, mely a középkori királyi udvar emlékét idéző tanújelekkel rendelkezett, de egyúttal a 18. századtól újonnan berendezkedő Habsburg-hatalom reprezentációs színtere lett, a következő észrevételekkel tehetjük hangsúlyosabbá az erdélyi udvar megítéléséről tett megfigyeléseket.

A török kiűzése után Buda visszanyerte az állam életében betöltött funkcióját (ha ezen sokáig osztozott is Pozsonnyal), míg Gyulafehérvár többé nem kapott a fejedelmi korban élvezett rangjához hasonló központi szerepet. A Habsburg-ház a 18. századtól újra birtokba vette a középkori királyelődök székvárosát, míg Gyulafehérvárt katonasággal szállta meg és helyreállította a katolikus egyház pozícióit. Pest-Budán, majd Budapesten a királyi udvar reprezentációja nyilvánvalóan nem zárta ki az uralkodó és a nemzet szempontjainak megjelenítése körüli alkudozást a reprezentációban, ilyen vitatéma Gyulafehérváron viszont fel sem merült. Itt a fejedelmi korszak emlékei – a Habsburg-építkezések ellenére, az őket ért csapások dacára – a helyükön álltak, és meglehetősen jó állapotban voltak láthatók,

³⁶ Vácz é. n. [1940]; a szövegről Szekfű Gyula és Mályusz Elemér barokk-vitájával összefüggésben: Erdősi 2006.

mindenesetre biztosabb fogódzókat adtak a történelem mezein barangolók számára, mint a középkori királyságéi Budán, ahol a visszafoglaló háborúban történt robbanás, majd az új palota megépítése a királyi palotának még a maradványait is eltüntette a tekintetek elől. Ennek ellenére a gyulafehérvári emlékek felértékelődése váratott magára – vélhetően a Habsburg-katonaság és bizonyos mértékben a katolikus egyház jelenléte korlátozta a túlnyomó többségben protestáns, a Habsburg-királyokkal több esetben szemben álló uralkodók által vezetett egykori állam helyi emlékeinek percepcióját. Kazinczy és Kőváry útleírásából az derül ki, hogy a fontos épületeknek a magyar és az erdélyi történelemben valaha játszott szerepére alig utaltak közvetlenül látható, konkrét jelek, s az tudta értékelni őket, aki már ismerte történetüket; ám a történetírásban, a történeti képzeletben aránylag szabad út nyílt, a nemzeti múlt megismerésére irányuló sürgető felszólításokkal összhangban, az emlékek jelentőségének hangsúlyozása előtt. A 19. századi professzionális történetírás – amelyre itt nem tértem ki a fontosságához illő mértékben –, a fejedelemség nemzetiesített politikai históriájának megalkotása során lépten-nyomon érintette az erdélyi udvar politikai szervezetét, társadalmi összetételét, művelődését is, ily módon a magyarul olvasók egyre részletesebb képet kaptak róla, attól függetlenül, hogy valaha jártak-e Gyulafehérváron és tudták-e kötni ismereteiket az ott álló műemlékekhez. Jókai regénye – és fel kell még tárunk a hozzá hasonló szövegeket – a fikció eszközeivel tette érzékletessé, illetve a pompás külsőségek ábrázolásában szintén igyekvő történetírók Gyulafehérváránál is ragyogóbbá a régi életet. A régi dicsőség elmúlása miatt érzett fájdalomnál talán hangosabb lett a letűnt dicsőségben lelt öröm; a lerakódott por szállongani kezdett, és megcsillant a múlt furcsa fényében.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- A budai várkertből. *Vasárnapi Újság* 1885. 39. 623–624.
- Ágai Adolf (Porzó) 1998 [1908]: *Utazás Pestről – Budapestre 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Budapest.
- Anderson, Benedict 2006: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest.
- Az udvar Budapestben. *Vasárnapi Újság* 1885. 35. 569.
- Böllöni Farkas Sándor 1984: *Napnyugati utazás. Napló*. S. a. r. Benkő Samu – Maller Sándor. [Budapest.]
- Cannadine, David 2007: The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the Invention of Tradition, c. 1820–1977. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge – New York, 101–164.
- Csánki Dezső 1884: *I. Mátyás udvara*. Budapest.
- Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata*. Második, javított kiadás. Budapest.

- Elias, Norbert 2005: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest.
- Erdősi Péter 2006: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. *Korall* (7.) 23. 155–186.
- F. Dózsa Katalin – Szvoboda Dománszky Gabriella (szerk.) 2001: *A budavári királyi palota évszázadai*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2000. március – 2001. január. Konferencia 2000. május 30–31. (Tanulmányok Budapest Múltjából XXIX.) Budapest.
- Fejtő Ferenc 1990: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest.
- Fögel József 1917: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Budapest.
- G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) 2005: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest.
- Jókai Mór 2001: *Erdély aranykora*. I–II. (Millenniumi Könyvtár.) Budapest.
- Jókai a trónörökösnel. *Vasárnapi Újság* 1885. 42. 681.
- Kazinczy Ferenc 2008: *Erdélyi levelek*. (Szerk. Kováts Dániel.) (Eötvös Klasszikusok 91.) Budapest.
- Kelényi György 2005: *A királyi udvar építkezései Budán a XVIII. században*. Budapest.
- Kossuth Lajos 1905: *Kossuth Lajos beszédei*. I. k. 1832–1849. (S. a. r. Kossuth Ferenc.) (Kossuth Lajos iratai 11.) Budapest.
- Kovács András 2006: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Budapest – Kolozsvár.
- Kovács András 2007: A gyulafehérvári Szent Mihály székesegyház. In: Uő: *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben*. Budapest, 11–39.
- Kövár László 1892: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár.
- Kövár László 1984: Kirándulás Fejérvárra. In: Uő: *Tájépek utazási rajzokban*. (Téka.) Bukarest, 204–216.
- Manhercz Orsolya 2009: Az 1857-es császári utazás sajtója. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnapi világból. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Budapest, 56–75.
- Meriggi, Marco 1983: Corte e società di massa: Vienna 1806–1918. In: Mozzarelli, Cesare – Olmi, Giuseppe (a cura di): *La corte nella cultura e nella storiografia. Immagini e posizioni tra Otto e Novecento*. (Europa delle Corti. Centro studi sulle società di antico Regime. – Biblioteca del Cinquecento, 21.) Roma, 135–165.
- Pálffy Géza 2004: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* (138.) 5. 1005–1101.
- Quondam, Amedeo – Rizzo, Gino (a cura di) 2005: *L'identità nazionale. Miti e paradigmi storiografici ottocenteschi*. (Europa delle Corti. Centro studi sulle società di antico Regime. – Biblioteca del Cinquecento, 122.) Roma.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 1987: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes 2005: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 60–113.

- Radvánszky Béla 1986 [1879–1895]: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. 1–3. Budapest.
- Revel, Jacques 1992: La cour. In: Nora, Pierre (s. l. d.): *Les lieux de mémoire*. III. *Les France*. 2. *Traditions*. Paris, 128–193.
- Szabó Péter 2008: Térszimbolika a gyulaféhevári főtemplomban. Rekonstrukciós kísérlet a fejedelmi sírok eredeti helyének meghatározására. In: Uő: *Jelkép, rítus, udvari kultúra Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*. (TDI Könyvek 7.) Budapest, 179–190.
- Szádeczky Béla 1913: *I. Apafi Mihály udvartartásából*. Kolozsvár.
- Szentkuthy Miklós 1988: *Frivolitások és hitvallások*. Budapest.
- Vác Elemér é. n. [1940]: Két udvar, két főnemesség. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. 4. *Barokk és felvilágosodás*. Budapest, 5–107.
- Veress Endre 1901: *Izabella királyné 1519–1559*. (Magyar Történeti Életrajzok.) Budapest.
- Vér Eszter Virág 2009: Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások. In: Gergely Jenő (főszerk.): *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Budapest, 92–114.